

O LJUDSKI KULTURI V SELŠKI DOLINI

Poljanska in Selška dolina imata s svojo ljudsko kulturo posebno mesto v okviru gorenjskih krajin. Čeprav imata z njimi mnogo skupnega, pa ju označuje vendar več potez v ljudskem življenju, po katerih se razlikujeta od ostalih pokrajinskih enot na Gorenjskem. Kulturni značaj obeh naših dolin določa delno način njune naselitve s tujerodnim življem, obmejna lega nasproti sredozemskemu zemljepisnemu in kulturnemu območju ter končno zemljepisni značaj obeh dolin z mnogimi ozkimi stranskimi dolinami in pobočji ob njih. Določiti skupnosti in razlike v življenju obeh teh dolin, to je ena izmed naših nalog v bodočnosti.

Selška dolina meji z enim svojim pašnim območjem na Bohinj, ob njem na Jelovico, na pašnike okoli Porezna pa na Tolminsko in z njim na sredozemsko gospodarsko in kulturno območje. Kakor je naselitev in starejša gospodarska zgodovina Selške doline nadrobno raziskana (Pavle Blaznik), tako vemo o njenem ljudskem življenju, njegovih oblikah in pojavih v preteklosti in sedanjosti prav malo. Za preteklost bomo težko nadomestili zamujeno raziskovalno delo. Zato pa je nujno raziskovanje današnjega stanja — in kolikor je mogoče, tudi zbiranje spominov na zadnja desetletja — od vasi do vasi, od hiše do hiše, da bomo mogli dobiti pravilno podobo o gmotnem, družbenem in duhovnem življenju ljudstva v tej krajini. V taki zgodovinsko in zemljepisno zaključeni enoti, kot je prav Selška dolina, je tako delo še posebej hvaležno in mikavno. Šele ko bo opravljeno to nadrobno delo, bomo mogli primerjati etnološko podobo te doline s sosednimi krajinami in določiti Selški dolini mesto v celotni ljudski kulturi Slovenije.

V kakšni meri naj gre tako bodoče raziskavanje, naj samó na področju gmotnega ljudskega življenja skuša pokazati naslednji bežni načrt, ki se dotika le nekaterih njegovih pojavov.

Naselja v Selški dolini so ob Selščici in glavni cesti strnjene, delno obcestne, delno pa gručaste vasi, v stranskih dolinah in na pobočjih pa gručaste in nekoliko raztresene, medtem ko so v Davči in Martinj vrhu samine. Medtem ko so Železniki staro fužinarsko naselje, so ostale vasi kmečke, zadnji čas pa dobivajo na osnovi lesne industrije tudi delavski značaj z vrstami novih hiš ob robovih, pa tudi z žagami in tovarnami.

Za naselja Selške doline so posebno značilne izredno visoke in obsežne stavbe. Hiše so povečini nadstropne, šele v Dolenji vasi se pričenjajo množiti pritlične stavbe. Ker so tudi dolge, povečini zidane in imajo tudi v podstrešju vsaj dvoje velikih oken, delajo te zgradbe zelo mogočen vtis. Starejše zidane hiše imajo na čelu čop, med podstrešnimi

Dvonađstropna zidana hiša na Zalem logu št. 35

Vhodna stran nadstropne hiše na Zalem logu št. 35 z okenskimi robovi in mrežami

okni in nadstropjem pa ozko položno streho. Novejšim hišam se zaključujejo čela trikotno, bodisi z zidanim ali lesenim vrhom. Na čelni strani je v pritličju in nadstropju troje do pet oken v eni vrsti. Pri mnogih hišah poudarjajo okna kamniti okviri in železne mreže — gautre, izoblikovane v različnih motivih. Tudi vrata so često obdana s kamnitimi rožanci. Nad vrati najdemo včasih rožo v štuku, pod okni pa kamnite figurice (Zali log), tako da je zunanjsčina teh hiš zelo slikovita in učinkovita. Zidali so jih slovenski in italijanski zidarji iz Primorja in bi njih stavbna zgodovina bila vredna nadrobnega raziskovanja.

Čeprav so nekatere teh hiš nastale vsaj že v 18. stoletju, so vendar mlajše od onih, katerih nadstropje je leseno, ima hodnik ob čelu in dvorišni strani. Dokaj takih hiš je v Zalem logu. Razlika med tema oblikama hiš je privedla nekatere do razlikovanja med hišnim tipom v škofjeloško-cerkljanskem območju in drugod na Gorenjskem, kjer prevladuje tzv. »alpski« tip. Vendar pa nas spoznavanje hišnih oblik na Slovenskem sili, da opustimo togo delitev na »hišne tipe« in najdemo drugačno, primernejše označevanje zanje. Tako bomo mogli tudi hiše v Selški dolini primerjati s hišami drugod na Gorenjskem in jim najti tam enake, podobne.

Posebnost stavb v Selški dolini je kritina iz skrilave kamenine, ki so jo dobivali v kamnolomih v bližini domačih vasi (glej. A. Ramovš, Skrilarska obrt na škofjeloškem ozemlju, Loški razgledi II, 1955, 81 sl.). Te modrikastosive strehe iz »plošč«, kot jih imenujejo domačini, zelo ugodno učinkujejo nad obsežnimi svetlimi stenami, med visokimi lesenimi opaži gospodarskih poslopij, zelenimi sadovnjaki in gozdovi okoli hiš ter posrečeno nadomeščajo lesene strehe, ki so drugod na Gorenjskem tako učinkovita kritina v svojem okolju. V novejšem času pa razne pisane strehe razbijajo to barvno enotnost tudi v selških vaseh.

Te posebno trpežne strehe delajo na poseben način z železnim ogradjem. Ko razstrelijo in razbijejo skalo, na klanfi ali priki obdelujejo plošče

in jih cepijo z dletom — »špolto«. Na strehe jih pribijejo z enim ali dvema žebljema na deske, s katerimi prej pokrijejo stavbo. Ker je zaradi dvojnega pokrivanja uporaba skrila dokaj draga, so to obliko kritine opustili.

Redke so že s slamo krite stavbe, največ hlevi. Pred petdesetimi leti pa so bile menda vsaj v nekaterih vaseh še vse s slamo krite.

V pritličju hiš je velika »spodna hiša« s pečjo, okoli katere je klop z zdičkom ali pručko na vogalu. Redko najdemo še lesen strop in slike na steklo, ki so jih prav v Selški dolini nekoč izdelovali. Ob kamri in kevdru je najvažnejši prostor kuhinja, ki je tu in tam še »črna«, obokana in temna, z dvema ognjiščema, na katerih pa več ne kuhajo, samo kruh še vlagajo skozi mstéje ali žekn v peč.

»Zgorna hiša« v nadstropju ima več prostorov, sobe, kimmate — tudi do tri — s skrinjami za žito. Vidimo še nekaj poslikanih skrinj, pa tudi kaj »starih pisem« še najdemo, ki bi jih bilo koristno zbrati in preučiti.

Glavno gospodarsko poslopje je štala in je spričo živinorejskega značaja krajine prav tako mogočno kot hiša. Stoji navadno vzporedno s hišo, skoro vedno pa je ločena od nje. Od strani ima velika vrata in v nadstropnem delu zapažene stene. Novejše, posebno v obcestnih krajih, pa imajo na podu velika, umetno iz opeke sestavljena okna v obliki ornamentov. V hlevu imajo pozimi tudi prašiče; ovčjak, ki je v njem, pa je ločen od druge živine s pregrajo. V kotu je večkrat šupa z listjem.

Nad hlevom je pod, na katerega vodi most skozi vrata na zadnji strani zgradbe. Nad podom so prostori za seno.

Drugo najpomembnejše gospodarsko poslopje je kozolec, ki nam kaže od Sorice navzdol veliko raznolikost. Medtem ko so v tej vasi skoro vsi kozolci krajši, enojni, z zidanimi stebri, le redki so leseni, se v Zalem logu že pojavljajo manjši »toplarji« z zidanimi stebri. Večji so že kozolci v Češnjici in Rudnem; niže, kjer se polje širi, pa so že kar mogočni. V Dolenji vasi je mnogo stegnjenih kozolcev čisto lesenih, s klonico ob enem

Hiša v Dolenji vasi št. 9 z lesnim nadstropjem in pročeljem

Hlev na Studenem št. 18. Iz opeke sestavljeni ornamenti v oknih

oknu, ki ji pravijo po vsej dolini »bérteh«, kjer je kot predpasnik pri-peta ob kozolec. Na Podlonku in drugod so te klonice zaprte od vseh strani, da spravljajo vanje začasno (n. pr. ob dežju) repo in krompir.

Pogoste so v Selški dolini kleti kot posebne stavbe, v katerih je zgoraj shramba za žito, včasih tudi mlin, spodaj pa klet (kevder). Nekatere so prav stare (n. pr. na Podlonku iz 1725). Nekaj podobnega najdemo na Ravnah pri Bohinjski Bistrici.

Svinjaki se držijo ostalih stavb ali pa so posebne manjše zgradbe, ki je v njenem zgornjem lesenem delu listnjak.

Ko je bilo pridelovanje lanu še močno razvito, so bile v vaseh pogoste sušilnice za lan, ki jim pravijo tudi »pajštbe«: v njih so sušili tudi sadje. Danes so sušilnice že prav redke in n. pr. v Rudnem ima vsa vase eno skupno sušilnico. Tudi »pajštbe« kot posebne zgradbe še najdemo.

Leseni seniki so raztreseni po vsej dolini, tako v bližini vasi kot po oddaljenih senožetih. Ker so v pašnem območju posebno važni, jih bo treba nadrobno preučiti.

Gospodarstvo Selške doline temelji na pašni živinoreji in gozdarstvu, zato je poljedelstvo posebno v zgornjem delu doline majhnega pomena. Vedno več ljudi pa si išče zaslužek v domači in oddaljeni industriji. Paša na planinskih pašnikih jim omogoča le preživetje živine, predvsem jalove. Nikjer nimajo urejenih mlekarskih planin, po čemer se občutno loči Selška dolina od sosednjega Bohinja in Tolminskega. To pomanjkanje močno vpliva na gospodarsko stanje pokrajine. Paša je usmerjena v dve dokaj oddaljeni smeri: na Porezen in Jelovico. Na Poreznu, kjer imajo zidan hlev, paseta dva pastirja s Primorskega od začetka junija do začetka septembra. Pomanjkanje domačih pastirjev je tudi v Selški dolini tako občutno, da jim tudi na vaških gmajnah pasejo pastirji s Primorskega. Ta pojav je star v zahodni Sloveniji, saj je bilo vsaj že pred sto leti enako n. pr. na Notranjskem. Na Jelovici imajo več pašnih planin: Prtovško, Soriško, Danjarsko, Groblje; največja pa je Klom, čeprav je n. pr. v primeri z bohinjskimi planinami majhna.

Mnogo pomembnejša je bila živinoreja in z njo paša v preteklosti, do razdelitve vaških gmajn okoli 1895. leta. V gmajni so pasli svojo živino tudi gostóvski ljudje (ki so se »poročili na gostijo« — gostači). V Spodnji Sorici so imeli taki gostači do 15 krav na paši. Ker si z izgubo gmajne niso mogli več vzdrževati živine, so zapustili vas in odšli za zaslužkom po svetu. Še proti koncu 19. stoletja je bilo v vaseh Selške doline mnogo več krav, kot jih je danes. Bilo pa je tudi mnogo ovac in kozâ. Posebej so pasli vole, imeli pa so tudi ovčarje in kozarje. Tako cenijo n. pr. v Zalem logu, da so imeli v vasi do 200 ovac in okoli 70 koz. V Zgornji Sorici pa so pasli okoli 100 koz, v Spodnji pa 30—40. Danes koz skoro nikjer več ni; ovac pa imajo kvečjemu eno do tri pri posamezni hiši. Te jim rabijo le za toliko volne, kolikor jo potrebujejo za najnujnejše pletenje, predvsem nogavic. Ovcé pasejo danes na Ratitovcu. Največ jih imajo v Dražgošah.

Pred desetletji so redili, podobno kot drugod na Gorenjskem in Dolenjskem, tudi mnogo volov, tako da je povprečen gospodar prodal na spomlad par, močnejši pa tudi dva para volov v Poljansko dolino ali na Primorsko. Govedo so mnogi pasli tudi v bližini vasi; v Zalem logu n. pr. po zdaj že docela zaraslem hribu Lajtniku. To pašo so zdaj že popolnoma opustili. Pasli so tudi na skupnih gmajnah, nastalih iz požganih gozdov, iz katerih

so krčili laze. Tak svet so uporabljali dve, tri leta za pašo, s čimer so si mnogo pomagali.

V gmajni je pasel vaško živino »čednik«, navadno starejši mož, za pogančca pa mu je bil fantič. Oskrbovala sta 50 do 60 glav goveje živine. Jest sta »hodila po numercah« — od hiše do hiše. Za vsako govedo sta dobivala hrano po en dan pri hiši. S seboj so jima dajali h kruhu suhega sadja. »Čednik« je zaslužil na dan do 60 krajcarjev, prihranil pa je poleti toliko kruha, da je živel od njega še pozimi. Jeseni so pasli tudi na polju.

Ker je danes paše tako malo in morajo molznice ter teleta krmiti zgolj v hlevih, zato je skrb za krmo tem večja. Mnogo časa uporabijo za sečnjo na seno žetih in spravljanje lesa. Kosci sečejo v red drug za drugim. Pokošeno travo morajo »splnēt, sphāt« z grabljami; če so plasti debele, pa z rokami. Naredijo ograbke, jih obračajo tudi z grabljami, ker je trava predrobna, da bi jo mogli obračati z vilami. Zvečer zlagajo v kupe, ki jih naslednji dan razkladajo, če ni suho. Suho seno pobašejo v rjuhe, ki imajo na koncih roglje iz dvojnega traku, s katerimi jih zvežejo. Rjuhe, v katerih je 50–60 kg sena, nosijo za vratom na voz ali v senik, od koder ga spravljajo domov, ko ga potrebujejo, z vozom ali z nerodnih krajev pozimi s sanmi.

Poljedelstvo ima v zgornjem delu Selške doline malo prostora za razmah. Toda tudi v dolnjem delu, kjer je več ravnega sveta, ni mnogo boljše. Zato je pridelovanje omejeno le na najnujnejše. Sejejo nekaj rži, pšenice in ječmena. Rž cenijo predvsem zaradi slame, iz katere delajo škope za pokrivanje stavb. V preteklosti je bila ta potreba še večja. Za kruh seve pridelano žito nikakor ne zadostuje. V nekaterih vaseh srečuješ ženske, ki trikrat tedensko nosijo v koših iz doline živež iz trgovine.

Pridelujejo v glavnem krompir, koruzo in turščico, fižol. Nekoč so sejali mnogo ajde, še po prvi vojski. V spodnjem delu doline je bilo nekoč precej prosa, zdaj je pa že redko. Okoli Sorice sploh ne uspe. Mnogo so pridelovali tudi boba, ki so ga jedli s suhimi hruškami.

Važna krmila so pesa, koleraba in korenje. Korenje sejejo v ječmen in pšenico, tako da ga morajo po žetvi pleti, kar je težavno delo za ženske, ki se morajo cele dneve plaziti po kolenih na njivi.

Jaro žito v zgornji dolini sploh ne uspeva. Niže pa ga sejejo nekaj jeseni, nekaj pa spomladi, ker ni-

Klet za žito s slikama in napisom iz l. 1723 v Podtonku št. 17

majo dovolj gnoja, da bi vse istočasno pognojili. — Ker je rodne zemlje malo, so nekoč tudi tod pridobivali plodni svet s požigom gozda — delali so požig, laz. V zemlji, ki jo je pognojil pepel zažganega drevja, so vsadili najprej krompir ali posejali ajdo, nato pa so dve do tri leta pasli, nakar so pustili, da se je zarasel ponovno gozd. Danes so tudi ta način opustili. Gnoj so nosili na njive še pred nekaj desetletji v naramnih koših. Danes ga vozijo z živino na vozu, ki ima deske ob strani.

Za obdelovanje zemlje so uporabljali še nedavno leseno drevo — plug z dvema lesenima deskama (dilama), z lesenim »grintlom« (gredljem) in z »garètlom« — vozičkom, kolci spredaj. Takih dreves vidiš lahko še precej, čeprav so lesene deske že iz rabe. Orjejo in vozijo danes večinoma s konji, redkeje z enim volom. Nekoč so pri delu uporabljali predvsem vole, ki so jih vpregali v igo, v posebno dolgo igo pa pri oranju. Konje so uporabljali predvsem prevozniki — »furmani«.

Povlačeno, zabranano njivo potolčejo z »njivskim loparjem«, da grude ne ovirajo košnje in žetve.

Snopje nosijo na hrbtu z »berg(k)lami«, leseno pripravo, s katero ga zvežejo. V panonskem območju so jim podobne locné.

Nekoč so žito mlatili s cepmi na podu tako, da so ga zložili v nasad. Mlatit so jim hodili Primorci in Poljanci iz sosednje doline. Danes žito na najpreprostejši način »pljuskajo ob pesà«, kozo, obito z deskami. Ta način so uporabljali delno tudi v preteklosti, ker je zelo primeren za pripravlanje škop. Pa tudi slamo laže skladajo, če je tako omlačeno. Pšenico pa mlatijo z električno mlatilnico, ker se zrnje ne loči tako rado od klasja kot rženo.

Za prenašanje tovorov uporabljajo poleg rjuh in »bergel« razne oblike košev, med katerimi so listniki posebno veliki in na redko spleteni. Obramnice na nekaterih koših so narejene iz lipovega ličja, ki ga pripravijo v vodi, ko se maji.

Za prevažanje lesa in sena so poleg voz potrebne sani, katerih imajo zato več vrst: samotěžne sani za les, prave vprežne za drva, štokárske; posmójke imajo samo zadaj oplén, »holbšlité« pa imajo oba oplína.

Pred uvedbo tovarniško izdelanega blaga za obleko in tudi še dolgo potem je bil tudi v Selški dolini velikega pomena lan, ki ga v manjši množini gojijo še danes. Vendar slišimo od mnogih gospodinj, da ne znajo več presti. Prednje je nekoliko izrinilo kleklanje čipk, ki se je pred kakimi šestdesetimi leti razširilo sem od Žirov in Idrije. Najbolj se je udomačilo v Železnikih.

Delo z lanom imenujejo tod z enakimi izrazi kot drugod na Slovenskem, kar priča o nekdanji splošni in močni razširjenosti te rastline. Porujejo ga o sv. Jakobu, povežejo v snope s preveslom, poriflajo, pogrnejo po pokošeni senožeti, da se moči na rosi in dežju (močil ne poznajo). Po treh tednih ga dvignejo, povežejo v otepe s slamnatimi povresli in ga tarejo pri peči, trenu. Trlice imajo enojne, prenosne. Predivo zvežejo v pušelj, ki sestoji iz 27 parov pesti. Omikajo ga na kamplu, tako da dobijo iz praznjega prediva povesimo, iz hodnika pa kodeljo. Ko spredejo in namotajo, ga tkejo tkalci, ki jih je bilo nekoč precej v vseh vaseh, danes pa ga je treba iti iskat že dalje, v Davčo, Bukovščico itd. Iz praznjega platna so delali rjuhe in perilo. Domače platno so dajali tudi v barvo in delali iz njega obleko. Tudi ráševino so izdelovali.